

SOSYOLOGCA

OCAK-ARALIK 2016

CİLT:6 SAYI:11-12

ISSN: 2146-5207

ELEŞTİREL TEORİNİN VE PRAGMATİZMİN “PRATİK” KONUSUNA BAKIŞ

Emre ÖZTÜRK

Özet: İncelememizde, genel olarak Eleştirel Kuram ve pragmatizmin ve özelde Horkheimer ve Dewey'in uygulamadan ne anladıklarını, bu temayı hangi yollarla uyarladıklarını ve nasıl kullandıklarını tartışacağız. Bu anlamda amacımız ne Horkheimer'in eleştirilerini doğrulamaya çalışmak ne de pragmatizmi bu eleştirilerden kurtarmaya çalışmaktır. Analizimizi, tartışma konuları üzerinden bahsi geçen eleştiriler bağlamında iki tarafı anlama çabası olarak okumak daha doğru olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eleştirel Kuram, Pragmatizm, Horkheimer, Dewey.

A VIEW OF THE "PRACTICAL" ISSUE OF CRITICAL THEORY AND PRAGMATISM

Emre ÖZTÜRK

Abstract: In our review, we will discuss what Critical Theory and pragmatism in general, and Horkheimer and Dewey in particular, understand from practice, in what ways they adapt this theme and how they use it. In this sense, our aim is neither to try to validate Horkheimer's criticisms nor to try to free pragmatism from these criticisms. It would be more correct to read our analysis as an effort to understand the two sides in the context of the aforementioned criticisms over the topics of discussion.

Keywords: Critical Theory, Pragmatism, Horkheimer, Dewey.

ELEŞTİREL TEORİNİN VE PRAGMATİZMİN “PRATİK” KONUSUNA BAKIŞI

Emre Öztürk¹

Giriş

“Pratik” (*praxis*), felsefe ve sosyoloji tarihinde üzerinde sıkça durulan konulardan birisidir. Aristoteles’ten günümüze çok sayıda büyük düşünür (Immanuel Kant, Karl Marx ve György Lukács gibi) pratik terimini değişik bağlamlarda kullanmışlardır. Pratik konusuna önem vermiş olan düşünce adamları arasında pragmatistler ve Eleştirel Teori’nin savunucuları da vardır.² Hatta “pratik”, hem pragmatizmin hem de Eleştirel Teori’nin köşe taşıdır. Eleştirel Teori ile pragmatizmi bu bağlamda birbirlerine yaklaştıran etken, teoriyi salt zihinsel bir işlem ve soyutlama meselesi olmaktan çıkararak insanî yaşam pratikleri ve tecrübelerden de beslenen bir bilgi bütünü olarak kavramayı tercih etmeleridir. Temelde teoriyi pratikle birleştiren bir yaklaşım önerme gayretlerinden, “belli ölçüler dâhilinde” bir ortaklık içinde oldukları okunabilir. Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno, ısrarla, “teoriyle pratik birbirinden ayrılamaz”³ diye yazarken, John Dewey, “gerçek iş ve imalden ayrı olan teori[nin], boş ve beyhude”⁴ olduğunu durmadan yineliyordu. Dolayısıyla, pragmatistlerin genelinde teoriyle pratiği birini diğere galebe çalacak ölçüde kullanma eğiliminin aşılması adına güçlü bir çaba görmek

¹ Arş. Grv. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

² Eleştirel Teori içerisinde yer alan pek çok isim zikretmek mümkündür. Bunlar arasında Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Friedrich Pollock, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Leo Löwenthal ve Jürgen Habermas gibi oldukça geniş bir ilgi alanına sahip pek çok düşünür sıralanabilir. Pratik konusu, Eleştirel Teori mensuplarının genelinde yaygın olarak tartışılan bir konudur. Ancak makalemizde, Horkheimer’in pragmatizme yönelik eleştirilerini daha belirgin kılmak ve pragmatistlerle olan farklılık ve benzerliklerini vurgulamak maksadıyla, Eleştirel Teori’nin pratiğe dair yaklaşımı büyük oranda Horkheimer ile sınırlı tutularak tartışılmıştır.

³ ADORNO, Theodor W. ve HORKHEIMER, Max; **Teori ve Pratik Üzerine**, Çeviren: Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 55.

⁴ DEWEY, John; “İyinin İnşası”, Çeviren: Alparslan Doğan, **Felsefi Metinler: Pragmatizm** (iç.), Editör: H. S. Thayer, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 311.

mümkünken, benzer bir kaygının Eleştirel Teori mensuplarınınca da izlenmesi, en azından belli hedeflerde “kısmen” bir ortaklık içinde olduklarını gösterir. Onların fikirleri ve bağlı oldukları ekoller, farklı entelektüel köklerden beslenerek, birbirinden ayrışan yönlerine rağmen, belli bir felsefe yapma tarzının yaratmış olduğu kısır ve düalist gündemi yararak, kendilerine teoriyi pratikle birleştirecekleri çıkış yolları arayan düşünce gelenekleri olarak öne çıkmışlardır. Ancak pragmatizm ve Eleştirel Teori’nin önde gelen isimlerinin teori ve pratikten anladıkları, hem pratiğe müracaatlarının gerekçeleri hem de teoriyi pratikle besleme tarzları birbirine pek benzemez. Bu nedenle Eleştirel Teori mensupları, bilhassa da Horkheimer ve Adorno, kendileri gibi pratiğin kullanımına yer açan pragmatizmle aralarındaki belli sınır çizgilerini vurgulama ve koruma taraftarı olmuşlardır. Eleştirel Teori üyeleri, kuramın pratiği dönüştüren misyonunu vurgulama eğilimindeyken, pragmatistlerin pratik eksenli düşünüş tarzı, kuramı, kendisini pratikte gösterebilmekle varolan, pratikle sınanan bir “araç”a indirgemektedir. Eleştirel Teori mensupları, ilk dönemler itibarıyla Marxist *praxis* kavrayışıyla olan bağı koruyarak, pratiği sadece teoriyi sınavan bir zemin olarak değil, teorinin vücut bulduğu ve teoriden beslenen bir “eylem alanı” olarak da görüyorlardı. Ancak pragmatizmin pratiğe müracaatı teorinin *praxis*’i dönüştüren ve yönlendiren gücünü iskartaya çıkaran bir tür sınama zemini yaratmaya oldukça meyillidir. Burada artık teori, kendisini pratiğe aktarılabilir ve amaçlanan pratiğin icra edilmesine yararlı olmakla “sınamakta” ve “doğrulamakta”dır. Böylelikle, pragmatizmin temel yapı taşı olan pratik, bir eleştiri nesnesi olarak, Eleştirel Teori’nin ellerinde mevcudu kutsallaştıran ve doğruluğu pratiğe uyarılma meselesine indirgeyen pratikçilik suçlamasına konu edilmiştir. Ancak pragmatistlerin “pratik” ve “eylem” gibi anahtar terimlerinin, kaba gündelik çıkar ve faydayı çağrıştırmaktan kurtarılarak kullanılmasını öneren Dewey’in pragmatist yaklaşımı içerisinde, bu suçlamanın “kimi yönlerden” bertaraf edilebileceğini görmek de mümkündür. Dewey’in söz konusu kavramlara nasıl eğildiğine göz atmakla, Eleştirel Teori mensuplarıyla hangi bakımlardan benzerlik içinde olduklarını sergileyebilmek olanaklı hale gelmektedir. Bu nedenle, Eleştirel Teori mensuplarının, özellikle de Horkheimer’ın pragmatizmin pratik kavrayışına yönelik eleştirileri bağlamında yapılacak mukayeseli bir tartışmanın bu farklılıkları ve benzerlikleri görmek açısından katkı sunacağı kanaatindeyiz. Bu anlamda, incelememizde, genelde Eleştirel Teori ve pragmatizmin, özelden ise Horkheimer ve Dewey’in “pratik”ten ne anladıklarını, bu temayı hangi biçimlerde kendi düşün çevrelerinden beslenerek uyarladıklarını ve nasıl kullandıklarını tartışmak suretiyle, söz konusu ya-

kınlık ve uzaklıkların neler olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla buradaki amacımız, ne Horkheimer'ın eleştirilerini doğrulamaya çalışmak ne de pragmatizmi bu eleştirilerden kurtarmaya çalışmaktır. İncelememizi, söz konusu eleştiriler bağlamında her iki tarafı belli tartışma başlıkları üzerinden anlamaya çalışmak çabası olarak okumak daha doğru olacaktır.

Eleştirel Teori ve Pragmatizmde "Pratik"

Sosyal teoride, bir eylem kuramı olarak pratiğe dair içeriğin belirgin olduğu en devasa literatür şüphesiz ki Marxist yazında yer alır. Pragmatistlerin de, kendi ilgi alanları içerisinde, eylem ve pratik kavramlarına metinlerinde çok sık yer verdikleri ve söz konusu kavramların kendi fikri malzemelerinin ekseriyetini dizayn ettiği görülür. Bu anlamda, hem pragmatizmin hem de Batı Marxizmin, aşkınsal özneliliğin soyut işlemlerinden değil, tarihsel insan pratiğinden beslenen bir araştırma ve bilgi teorisi geliştirme arzusunda olan iki düşünce geleneği olduğu söylenebilir.⁵ Ancak merkezi terimleri itibariyle bu kadar yakın görünen iki ekolün, birer düşünce ve siyaset teorileri olarak oldukça zıt karakterlere sahip olmaları dikkate değer bir konudur. Bu farklılık, bir ölçüde konularına yaklaşım tarzlarıyla, yani "yöntem"leriyle, bir ölçüde de kavramları işe koştukları "hedef"lerle ilintilidir. Her iki tarafın pratikle ilişkisinin beslendiği köklere eğildiğimizde, Eleştirel Teori mensuplarının, kendilerini pragmatizmden ayırıştırma çabalarının ve pragmatizmin pratik kavrayışına ilişkin eleştirilerinin gerekçeleri daha iyi anlaşılmaktadır. Öncelikle pragmatistlerin pratiğe ve eyleme yönelik ilgilerinin art alanıyla başlamakta fayda var.

Pragmatizm çoğu defa "bir eylem felsefesi"⁶ olarak tanımlanırken onun teoriyi pratikten ayrı düşünmeyen yönü vurgulanır. Pragmatizm sözcüğünün mucidi olan Charles Sanders Peirce, bir mantıkçı olarak, temelde kavramların ve fikirlerin anlamını ortaya koymada, pratiğe müracaat eden yeni bir kavrayış geliştirme çabasıydı. Pragmatizm kavramını Immanuel Kant'ın pratik ve pragmatik arasındaki ayırımından hareketle geliştirdiğini

⁵ DEEN, Phillip; "Dialectical vs. Experimental Method: Marcuse's Review of Dewey's Logic: The Theory of Inquiry", *Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy*, Vol. 46/2, 2010, s. 244.

⁶ JOAS, Hans; *Pragmatism and Social Theory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1993, s. 18.

açıklamıştır.⁷ Böylelikle, *a priori* olarak ifade edilen inançlardan ayrı olarak, o anki problematik duruma göre elde tutulan ve sınanan pragmatik inançları öne çıkarmak istiyordu. William James'in ellerinde ise pragmatizm, fikirlerin anlamlarını onların pratikteki farklılıklarına göre ölçen bir tür "pratikçilik"⁸ halini alır. O, bu yorumunda, kavramın Alman köklerinden değil, Antik Yunan'daki anlamından hareket eder. Buna göre, pratik, "*pragma*"nın içinde daha başından verili durumadır. Zira "*pragma*", hem "deneyim" in hem de "eylemek", "yapmak" ve hatta "icra etmek" anlamlarına gelen "*praxein*" in karşılığıdır.⁹ James'in bu değişikliğiyle beraber, pragmatizm Peirce'teki belli fikir ve inançların anlamını, "açık hale getirme" misyonundan onların pratikle "doğrulandığı" bir yöntem haline gelir. Böylelikle pratik, teorinin sınıandığı ölçünün kendisine dönüşür ve teori, eyleme dönüşmediği, kendisini pratikte idrak edilebilir kılmadığı ölçüde, "spekülasyon" düzeyinde kalır. Karl Marx da aslında, bir yerde pratiğe doğruluğa dair bir kanıt üretmek anlamında başvuruyor muydu? Ludwig Feuerbach üzerine ikinci tezde, "insan, hakikati, yani düşüncesinin gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya aitliğini pratikte kanıtlamalıdır"¹⁰ diyordu. Horkheimer'ın doğruluk ve teori-pratik ilişkisi konularındaki tutumu da başlangıçta bundan farklı değildir. Pratik, sadece siyasal değil, aynı zamanda epistemolojik bir kavramdır: doğrunun ölçülmesinde belirleyici bir rolü vardır.¹¹ O halde, pragmatizmin pratik kavra-

⁷ PEIRCE, Charles Sanders; "Pragmatizm Nedir", Çeviren: Bilal Genç, **Felsefi Metinler: Pragmatizm** (iç.), Editör: H. S. Thayer, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 102. Horkheimer nezdinde, pragmatizmin mucidi olan Peirce'ün Kant'tan yararlanmış olması, böylesi bir pratik kavrayışın oluşumunda Kant'ın da sorumlu tutulması gerektiği sonucunu doğurmaz: "Gerçekte, bu gelişmeden Kant'ı sorumlu tutmak, büyük haksızlık olur. O, bilimsel kavrayışı, ampirik değil aşkın (transcendental) işlevlere bağımlı kılmıştı. Doğruluğu pratik doğrulama işlemleriyle özdeşleştirerek ya da anlam ve sonucun aynı şey olduğunu öne sürerek doğruyu tasfiye etmeye kalkışmamıştı. Belli düşüncelerin kendi içlerinde, kendileri için mutlak geçerliliğini kesin olarak yerleştirmeye çalışmıştı. Pragmatizmde görüş ufkunun daralması, bir düşüncenin anlamını bir planın ya da bir taslağın anlamı tüzerine düşürmektedir" (HORKHEIMER, Max; **Akıl Tutulması**, Çeviren: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 83).

⁸ JAMES, William; "Philosophical Conceptions and Practical Results", **The Pragmatism Reader** (iç.), Editör: Robert B. Talisse ve Scott F. Aikin, Princeton University Press, Princeton, 2011, s. 66

⁹ BOGUSZ, Tanja; "Experiencing Practical Knowledge: Emerging Convergences of Pragmatism and Sociological Practice Theory", **European Journal of Pragmatism and American Philosophy**, Vol. 4/No. 1, 2012, s. 47.

¹⁰ MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich; **Felsefi Metinleri**, Çeviren: Kenan Somer vd., Sol Yayınları, Ankara, 2009, s. 58.

¹¹ KOÇAK, Orhan; "Önsöz: Horkheimer ve Frankfurt Okulu", HORKHEIMER, Max; **Akıl Tutulması** (iç.), Çeviren: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 46.

yışında problematik görünen husus nedir? Her şeyden önce, teori ve pratik arasındaki birlikteliği, pratikten yana kurmaya yönelme, teorileri pratikle doğrulanıp kullanılan araçlara indirgeme eğilimi vardır. Pratik her durumda teorileri, farklı ortamlara göre giyilen en uygun kıyafetler gibi kullanır, onları araçsallaştırır. Sözgelimi, James, pragmatizmi, kendisine saptanmadan önce bir düşüncenin takip edilmesinin uygulamada yaşamımız ve çıkarlarımız için ne anlama geleceğinin pratikte ne gibi farklılıklar yaratacağının sorgulanmasına yarayan bir yöntem olarak takdim edip, doğruyu “inanmamızın bizim için daha iyi olacağı şey”¹² indirgediğinde, yaşamsal hedeflerimizle ilgili olarak bize bir şey kazandırmakla aynı anlama gelecek şekilde kullanmış olur. Kendimizi sonu olmayan metafizik tartışmalardan kurtarmak mı istiyoruz, pratikte ne gibi farklılıklar yarattıklarına bakalım, eğer herhangi bir fark bulunamıyorsa, bu demektir ki, alternatifler pratik olarak aynı anlama geliyor ve bütün tartışma boşunadır.¹³ Marx, benzer bir tonla, “pratikten yalıtılmış düşüncenin gerçekliği ya da gerçeksizliği konusundaki tartışma[nın], tamamıyla skolastik bir sorun”¹⁴ olduğunu vurgularken pratikten beslenmeyen düşüncenin insanlığı aydınlatmada herhangi bir misyon üstelenemeyeceğini vurgular, ancak pratiğe müracaat etmeyen “düşünme”nin içini boşaltmaz. Pragmatizm insanı Skolastik tartışmalardan kurtarmakta, lakin bunu bir özbilinç kazandırma, bireyin varolan durumu değiştirmek için neler yapabileceği konusunda bir aydınlanma sağlamak amacıyla değil, “zihinsel faaliyeti ... pratik çalışma olarak yorumlama”¹⁵ pahasına yapmaktadır. Bunun en problematik sonucu da, farklı düşüncelerin ne kadar zıt içeriklere sahip olsalar da, belli şartlar altında kullanılmaya hazır aletler haline getirilmesidir. Fikirlerin pratikteki karşılıklarına ilişkin vurgu, farklı teoriler arasındaki ayrımları önemsizleştirip, onların bizim onlara yönelme ilgilerimizin dışında kendi içinde ne ifade ettikleri sorusunu anlamsızlaştırmaktadır. Çünkü, “bir düşünce ya da bir kavram ancak sonuçlarıyla anlam kazanıyorsa, önermeler de, yüksek ya da düşük bir olasılık derecesi olan beklentileri dile getiriyor demektir.”¹⁶ Böylelikle akımların pratikten bağımsız bir şekilde, kendi içlerinde ne olduklarını tartışmanın manası ortadan kalkmaktadır. Sadece, yaşama dönük, insan arzu ve ihtiyaçlarını giderecek bir felsefe için pra-

¹² JAMES, William; **Pragmatizm**, Çeviren: Tahir Karakaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 79.

¹³ **A.g.e.**, s. 61.

¹⁴ MARX ve ENGELS, **Felsefe Metinleri**, s. 58.

¹⁵ HORKHEIMER, **Akıl Tutulması**, s. 91.

¹⁶ **A.g.e.**, s. 83.

tik, lüzumsuz pratikleri ortadan kaldırmak için pratik söz konusudur. “Böyle bir pratik verili gerçeklik içine mihlanıp kalmıştır.”¹⁷ Dolayısıyla pragmatizmdeki sorun, Marxist teorinin pratik kavrayışından farklı olarak, mevcut sömürü ilişkilerini yansıtmaya ve ifşa etmekten çok, onlara mevcuda uygunluklarına göre geçer akçe tayin eden bir pratik kavrayışı içermesidir. Marxizmde, teoriyi pratikte besleyen, zaten bir yanıla toplumsal çelişki, antagonizma ve zıtlıklardır. Pragmatistlerde ise pratiğe başvuru, bu türden Marxist köklerden yalıtık bir biçimde, adeta tefekkürde zaman kaybını bertaraf etmeyi amaçlayan ve bunu salt mantıksal ve spekülatif bağlanımları ortadan kaldıracak ölçüde teorilerin araçsallaştırılarak pratik edilebildiği takdirde ne gibi “işlev”leri olabileceğini sorgulayan bir kavrayışla ilgilidir. Zira James’in pratik kavrayışında, bireyin, teorinin eleştirel ve dönüştürücü gücünü beslemeye yarayacak “failliği” pek vurgulanmadığı gibi, özünde her türlü ilişki formuna sızmış tahakküm ve güç ilişkilerini deşifre etmeye yönelik “eleştirel bir toplum felsefesini” yaratma amacı da bulunmaz. Bu türden bir pratik kavrayış, egemen sınıfların çıkarına hizmet eden bir uyumculuk yaratmaya meyillidir. Horkheimer bu kusuru, Peirce ve James’e ilişkin değerlerinin birinde açıklıkla ortaya koyar; “Peirce ve James, refahın ve gerek toplumsal sınıflar gerekse uluslararası uyumun mümkün görüldüğü ve büyük yıkımların beklenmediği bir dönemde yazıyorlardı. Felsefeleri, müthiş bir açıklıkla, egemen iş kültürünün ruhunu, bir karşı tepki olarak felsefi düşünmenin doğmasına yol açan o ‘pratik olma’ tutumunu yansıtır.”¹⁸ Bu nedenle, Horkheimer nezdinde, pragmatizmdeki gibi pratik bir tavır, yani bireylere, kendi hedeflerinin ürünü olarak görünen (ama aslında onları durmadan kendilerine ve başkalarına yabancılaştıran) yaşamsal ihtiyaçları en iyi şekilde gidermeyi idealleştiren bir pratik kavrayış, otoriter rejimlerin olduğu kadar serbest piyasa ekonomisinin de ihtiyaç duyduğu öznelliği yaratmaya hizmet eder. Zira burada pratik, dünyayı bireyin kendisi ve başkaları için dönüştüren, tarihi yazabilen bir varoluş momenti olarak değil, amaçlarımıza erişmemizi ve gerçekleştirmemizi olanaklı kılan fikir, inanç ve idealleri belirleyen, sınayan bir araçtır. Horkheimer’in deyişiyle, artık her düşüncenin, tasarlanmaya hakkı olduğunu kanıtlamak için, pratikte bir referans göstermesi, yani kullanışlı olduğunu belirten bir sicil sunması gerekmektedir. Doğrudan kul-

¹⁷ ADORNO, Theodor W.; **Ahlak Felsefesinin Sorunları**, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s. 16.

¹⁸ HORKHEIMER, **Akıl Tutulması**, s. 90.

lanımı “teorik” olsa bile kendisine işlev kazandıran teorinin pratik uygulanışıyla eninde sonunda sınava sokulacaktır. Düşünce, düşünce olmayan bir şeyle, üretim üzerindeki ya da toplumsal davranışlar üzerindeki etkisiyle ölçülmektedir, tıpkı sanatın, en küçük ayrıntılarına kadar, sanat dışı bir şeyle, sözgelimi gişe hasılatı ya da propaganda değeriyle ölçülmesi gibi.¹⁹ Böyle bir kavrayış içinde, teori, mevcuda uymadığı ilk adımda “işe yaramayan bir alet” olarak işlevsizleştirildiğinden, insani pratikten beslenerek insani varoluşun kendisini de dönüştüren pozisyonunu kazanamaz. Bugün ihtiyacımız olan pratik kavrayış ise, bireyleri içinde buldukları düzeneğin iyi işleyen mutlu parçalarına dönüştürmek değildir. Horkheimer’ın “eleştirel” düşün dünyasında pratik, “kuram”la beslenen yönünü koruyarak, hem kuram tarafından “dönüştürülebilir” hem de kuramı destekleyen çift yönlü misyonu, “toplumsal eleştiri” hedefini koruyarak yerine getirir. Teori sadece bir “araç” olarak, pratik tarafından doğrulanmayı beklemmez. Pratiği eleştirir, dönüştürür, zorlar ama aynı zamanda kendisi de pratikten beslenerek bunu yapar. Ancak pratik, salt kuramın sınanmasına yarayan bir “araç” ya da kuram karşısında pratiğe müracaatın öne çıkarıldığı bir tür “pratikçilik”e dönüştüğünde uyumculuğa hizmet eden bir ideoloji haline gelir. Dolayısıyla, Horkheimer’ın, pragmatizmin pratikçiliğine yönelik eleştirilerinin en önemli yönü, böylesi bir pratik kavrayışı içinde, “düşünme” faaliyetini pratik karşısında önemsizleştirme tavrı bulunur. Geleneksel felsefenin, saf anlığı yücelten niteliği kadar, tecrübeyi küçümseyen tözel ve mutlakçı tarafı karşısında pratiğin sahiplenilmesi elbette önemlidir. Ancak pragmatistler “uzun zamandır göz ardı edilen pratik tarafa”²⁰ doğru kayma eğiliminde, aşırı bir kayma göstermiş gibidir. O kadar ki, artık eksikliği hissedilen taraf düşünmenin kendisi olur. James, teorinin pratikten ayrı düşünülmemeyeceğini ortaya koyarken, bireyin, ihtiyaçlarından yalıtık olarak, gerçekliği kendi içinde düşünmenin ve kavramanın gerekliliğini neredeyse ortadan kaldıracak bir noktaya yaklaşır. Bu anlamda, fikirlerimizi sadece verili olgulara göre değerlendirmek, kimi zaman bir fikrin o olgudan daha fazlası olduğunu düşünmeyi olanaksızlaştırır. Bir kuram veya fikrin doğruluğu olgularla olan uyumuna indirgemek, insanlığı o an için olgularla örtüşmeyen “doğru” ideallerin peşinden gitmekten alıkoyar. Horkheimer’ın deyişiyle, “kuramın nesnesini, kuramdan ayrı

¹⁹ A.g.e., s. 88.

²⁰ JAMES, William; Öğretmenlere Öğütler, Çeviren: Serkan Göktaş, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2004, s. 22.

düşünmek görüntüyü çarpıtır ve rehavete ya da konformizme vardırır. Kuramın parçalarından her biri, kuramın belirlediği doğrultuda, mevcut olana karşı eleştiriyi ve savaşımlı gerektirir.”²¹ Olguların kuramları değiştirdiği kadar, kuramlar da olguyu değiştirebilmeli. Ama insanı da içine alan ölçülebilir bir sınaama eksenini olarak kuramdan ayrıık bir “şey”ler dünyası, hiçbir kuramın onu değiştirebilir kılmasına müsaade etmez. Pratiğe müracaat sadece bir sınaama hadisesi değildir. Bilimin kutsallaştırdığı bu dış dünya bilinci, kuramların kendi içinde ne olduklarını sorgulamayı nemsizleştirmektedir. Çünkü önemli olan o anda, o durumda ve o an mevcut olan amaç değrultusunda, onlara sahip olmanın yarattığı fark ve kattığı avantajlardır. Söz konusu olan, içinde varolduğumuz toplumsal şartların i yüzünü kavramak ve dünyayı değiştirmek için “eylemek” değil, bireysel arzular, eğilimler, idealler ve gayeler adına “eyleme müracaat etmek”tir. Bu da, “şimdi”yi aşan insan ideallerle bağını koparan bir değruluk kavrayışına yaklaştırmakta ve mevcut durumda pratiğe uyarlanamayan bir teorisinin değr olabilmek ihtimalini yok saymaktadır. Bunun sonucunda, pragmatizmde, bütün çoğulcu görünüşüne karşın, her şey konu ya da malzeme haline gelmekte ve böylece son kertede aynılaşmakta, araçlar ve sonuçlar zincirinde bir öğeye dönüşmektedir.²² Bu nedenle, Horkheimer, pragmatik pratikiliğin, eni sonu bireysel düşünmenin olmadığı sıradanlaştırıcı bir burjuva tarzı atomik znelciliğin, pratiğin salt çıkara indirgendiği “şeyleştirici” bir bireyselliğin yaygınlaşmasına yol açtığını savunur. Bu eleştirilerini temellendirme içini büyük oranda Dewey’in metinlerini dayanak olarak yapar.

Dewey, ilk bakışta, geleneksel felsefenin deneyim ve us arasında bir tercih yaparak salınıp giden verimsiz tartışmalarını aşmak ve felsefeyi yaşamdan beslenen ve dünyamızın iyileştirilmesine hizmet edebilecek bir sorgulama disiplini olarak kurmak kaygısıyla hareket etmekle Eleştirel Teori’nin amaçlarıyla uyumlu görünmektedir. Zira Dewey de, “bir yandan yoksullaştırılmış ve gdkleştirilmış bir deneyim, öte yandan yapay ve güçsüz bir us arasında seçim yapmak zorunda bırakılan insanı rahatlatacak bir felsefi yeniden-yapılanma”²³ yaratma kaygısında’ydı. Bu anlamda, anlıksal işlevinin birleştirilmesi sayesinde duyular üzerindeki egemenliğin gerçekleştirilmesinin, düşünme-

²¹ HORKHEIMER, Max; **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, eviren: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 376.

²² HORKHEIMER, **Akıl Tutulması**, s. 85.

²³ DEWEY, John; “Deneyim ve Usun Değişen Kavramları”, **Pragmatizm: Pratik Bir Felsefe** (i.), Derleyen ve eviren: Sara elik, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2008, s. 169.

nin görüş birliği üretmek için bir kenara çekilmesinin, düşünmenin yanı sıra deneyimin de fakirleşmesi anlamına geleceğini; düşünme ile deneyimin birbirinden ayrılmasının her ikisini de sakat bırakacağını ileri süren Adorno ve Horkheimer'la benzeşen analizlere sahiptir.²⁴ Dewey, araçsalcılık savunusuyla, düşünceyle eylem arasındaki bağı, düşünmeyle etkinlik, düşünmeyle etkinliğin sonuçları arasındaki "bütünlüğü" ve "birlikteliği" öne çıkarmıştır. Buna göre, düşünme, şüphe arz eden, fiili problematik durumlardan bağımsız, bireylerin pratiğinin kendisinden yalıtık bir biçimde müracaat edip tamamladıkları bir faaliyet değildir. Dewey nezdinde, "düşünmek, gerçekleştirdiğimiz bir etkinlikle ulaşılan sonuçlar arasındaki özgün bağları keşfetmeye yönelik amaçlı bir uğraştır"²⁵ veya kısaca "gerçekleşen etkinliklerin sonuçlarının ne olacağını değerlendirmektir."²⁶ Horkheimer ise, Dewey'in, düşünceyi problem çözmek adına öne çıkarılan "varsayım"lara, düşünmeyi de bu "varsayımların" üretilmesi sürecine dönüştürmesinin, diğer pragmatistlere yöneltilen aynı suçlamalardan nasiplenmesine yol açtığını kanaatindedir. Deweyci "aracsalcılığın" da, düşünen özerk öznelerin ölümünün ve onların "şeyleştirilmesinin" gerçekleştirilmesine hizmet ettiğini savunmuştur. Ona göre, "Dewey, özneyi şeyleştirmektedir. Çünkü bütün doğa bir 'çeşitli nesnelere yığılı' ... olarak, insan-öznelerle oranla basit nesnelere olarak görüldüğü ölçüde, bir zamanlar özerk olduğu varsayılan özne de giderek her türlü içerikten arındırılmakta ve bir noktadan sonra, adlandırılacak hiçbir şeyi kalmamış bir ada dönüştürülmektedir. Bütün varlık alanlarının bir araçlar alanına dönüştürülmesi, bunları kullanması gereken öznenin de yok oluşuna yol açmaktadır."²⁷ Artık bireyin varlığını sürdürmesi için, içinde bulunduğu şartların ürettiği koşullara uyum sağlaması gerekmektedir. Özne, bütün enerjisini, pragmatistlerin deyimiyle, "şeylerin hareketinin içinde ve o hareketin yönünde"²⁸ olmaya adanmıştır. Yani egemen toplumsal sınıfın lehinde olan bir tür uyumculuğa doğru süzülür. Farklı bireyler arasındaki "fark", istek ve arzularında tanımlanabilir hale gelmekte, ancak çıkar sahibi varlıklar olarak, güdüldükleri gündelik yapaylıkların takipçileri olmakla büyük bir

²⁴ ADORNO, Theodor W. ve HORKHEIMER, Max; **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çeviren: Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 59.

²⁵ DEWEY, John; **Demokrasi ve Eğitim**, Çeviren: Tufan Göbekçin, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2004, s. 169.

²⁶ **A.g.e.**, s. 170.

²⁷ HORKHEIMER, **Akıl Tutulması**, s. 120.

²⁸ **A.g.e.**, s. 121-122.

benzeşme içinde yer almaktadırlar. Mevcut toplumsal dizgelerin yaratımı olan yaşam idealleri bir bir benimsenirken, bireyleri farklılaştıran içsel kuvvet veya potansiyellerin varlığı anlamsızlaşmakta, yıldırıcı bir yavanlık ve sığlaşma hâkim olmaktadır. İşte Dewey, insanların bugünkü durumları değişmeksizin isteklerinin yerine getirilmesini insanlığın en yüksek amaçlarıyla özdeşleştirirken aynı bu uyumculuğun pekiştirilmesine hizmet eder.²⁹ Amerika'dan dünyaya yayılan bu pragmatist ruh, burjuva dünyasının olduğu her yerde aynı içsel çöküntüyü ve edimsel kötürümleşmeyi arttırır, bireylere en iyi uyumu en kutsal ve en "özgürleştirici" hamle olarak gösterir, "liberal, hoşgörülü, iyimser ve yaşadığımız günlerin kültürel bozgunuyla başa çıkamayan bir psikoloji"yi³⁰ sessizce kitlelere aktarır. Horkheimer, Dewey'in "pratik"e ve "bireysel eyleme" ilişkin müracaatının, kendi çıkarları peşinde koşan atomize bireylerden kurulu bir toplum yaratmaya hizmet ettiğini gösterirken, Dewey'in de aynı gelişmeden rahatsızlık duyduğunu zikretmez. Bu anlamda, Dewey'in, Amerika'ya özgü, "pratik olma" tavrıyla (Alexis de Tocqueville'den beridir dillendirilen) "bireysel düşünme"nin olmadığı "bireyci" kültürden en az Horkheimer kadar muzdarip olduğunu belirtmek gerekir. Dewey, kimi yönleriyle, pragmatizmin insan davranışını ve düşünceyi aydınlatmak için bazı amaçların yerine getirilmesi hususunda ısrarcı olduğunu inkâr etmese de, aynı zamanda bu kuramın Amerikan yaşamının eylemi bizatihi bir amaç olarak gören ve amaçları çok dar ve çok pratik bir şekilde tasarlayan yönlerini de tasvip ettiği veya körüklediği suçlamasına karşı çıkar.³¹ Dewey, pragmatizmin aklın veya düşüncenin parasal veya dar bir çıkarın hizmetçisi durumuna düşürülmesi fikrini asla kabul etmez. Dewey için, öznelliğin, çıkarıcılığın, bireysel fayda güdüsü gibi eleştirilerin pragmatizmle özdeşleştirilmesi, pragmatizmin öznellikle ilişkili münasebetini yanlış kavramak anlamına gelir. Zira Dewey de "bireysel kültür"den yoksun olduğu için insanları tektipleştirmeye varan aşırı bireyciliği "Amerikan medeniyetinin en belirgin belalarından biri"³² olarak görüyordu. Pragmatizmin pratik kavrayışında bireyden hareket etmesi, bütünüyle "Amerikan yaşamındaki

²⁹ A.g.e., s. 90.

³⁰ A.g.e., s. 89.

³¹ DEWEY, John; "Amerikan Pragmatizminin Gelişimi", Çeviren: Celal Türer, **Felsefi Metinler: Pragmatizm** (iç.), Editör: H. S. Thayer, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 29.

³² DEWEY, John; "Sıradanlık ve Şahsiyet", **Günümüzde Eğitim** (iç.), Editör: Joseph Ratner, Çeviren: Bahri Ata, Talip Öztürk vd., Pegem Akademi, Ankara, 2010, s. 107.

tek yanlı ve bencil bireysellik”in³³ yaygınlaştırılmasından ziyade, “yaratıcı düşüncenin sahibi, eylemin ve eylemin uygulamasının yazarı olan birey”in³⁴ inşasıyla ilgilidir. Yani, en iyi özelliği çevresine ve toplumsal şartlara uyum gösterebilen değil, kendisini ve çevresini değiştirebilen, dönüştürebilen ve inşa edebilen bireyler yaratabilmekle ilgilidir. Dolayısıyla, Dewey’in bireysel zihinden kastını, tamamıyla araçsal ve kuramı öteleyen, her şeye mevcuda uygunluğuna göre bir “doğruluk” atfeden bir zihne indirgemek biraz abartı bir yorum olacaktır. Dewey için “birey, kendisini tecrit etmiş ve kendisi için çalışan birey değil aksine doğal ve insani bir çevrede evrim geçiren, gelişen ve eğitilebilen bireydir.”³⁵ Burada Dewey’in içinde yer aldıkları sosyal ve fiziksel çevreleriyle ilişkileri kapsamında “uyumcu” ve “pasif” öznelerin başat olduğu bir değişim modeli çizmediğini belirtmekte fayda var. Dewey’de pragmatist adaptasyon, sadece bireyin çevre şartlarına uyumuyla ilgili bir yön barındırmaz. Çevrenin imkânlarını kullanmak suretiyle bireyin çevreye adaptasyonunun kendi hayatında olduğu kadar çevre üzerindeki etkilerini de hesaba katar. Bireyler, kendi yaşamlarını, çevrenin sunduğu engeller ve olanaklar dâhilinde çevrelerini de dönüştürerek inşa ederler. Bu nedenle, bilme ve gelişim süreçleri bireylerin kendilerini uyarladıkları sürecin merkezi etrafında gerçekleşmez. Birey gerektiğinde direnç gösterir, karşı koyar; kendisini değişmeye zorlayan etkenleri o da olduğu gibi bırakmaz. İnsanlar sadece basitçe çevrelerine uymak için eylemde bulunmaz, her adımında belli sorunları kendileri ve çevreleri üzerinde bir yapılanma yaratmak suretiyle bertaraf etmeye çalışırlar. İşte pratiğin kendisinin, deneyim, çalışma, etkinlik ve eylem olarak son derece merkezi olmasının ana etkeni budur: Yaşamı yüceltmek ve geleceği kurmak. Dewey’in araçsalcılığı, fikirlerimizi ve teorilerimizi problemi ortadan kaldırmak üzere birer eylem stratejileri olarak kullandığımız araçlar statüsüne yükseltse de, bu mücadelenin birey nezdinde belli bir “dönüştürücülük” taşıdığı göz ardı edilemez. Günümüzün sorunları, problem çözme odaklı bir düşünme melekesi kazanmış bireylerin hâkimiyet kazanması ve demokratik kültürün ürünü olan iyileştirici kamu politikalarıyla çözümlenebilir. Bu nedenle Dewey, pratikten beslenmeyen ussalcılığın tarihsel yıkımlarını hatırd tutarak, tecrübeden beslenen ve onunla karşılıklı içerisinde olmayan bir akıl kavrayışını uygun bulmuş ve pratiğe müracaatla

³³ DEWEY, “Amerikan Pragmatizminin Gelişimi”, s. 43.

³⁴ A.g.m., s. 42.

³⁵ A.g.m., s. 43.

dünyamızı değiştirmede bir katkı sunabilen sosyal zekâyı öne çıkarmıştır. “Objelerin ortak etkinlikler çerçevesinde nasıl kullanılacağını anlama gücü”³⁶ olan sosyal zekâ, yaşamsal süreçlerden ve tecrübelerden yalıtık değildir. Dewey, bu sayede, felsefeyi daha yaşamsal ideallerle bağlantılı bir biçimde tasarlamaya, hakikat ve gerçeklik gibi nosyonların “fiili yaşamsal pratikler”den bağımsız bir anlam kazanmadığını göstermeye çalışmıştır. Horkheimer, Dewey’in bu yönünü görmezden gelmez ve pragmatizmin son tahlilde asıl ağırlığı, “insani etkinliğin desteklenmesine, her türden içsel engelden kurtulmaya, bireylerin ve topluluk yaşamının yükseltilmesine vermekte”³⁷ olduğunu kabul eder. Ancak her durumda, deneyimden beslenen eleştirel sosyal zekâ, fiili problematik durumları çözmeye önem verdiğinden, mevcuda uyarlanamayan, kendisini tatbik etmenin yaratacağı anlık sıkıntılara sahip bir “doğru”yu kabul etmek pek de kolay olmayacaktır. Bunun yerine, Horkheimer, “doğrunun belli bir tarihsel anda mutluluğun tam tersini verebileceği, insanlık için çok şiddetli bir sarsıntı anlamına gelebileceği ve bu yüzden de kişiler tarafından reddedilebileceği düşünceyi karşısında”³⁸ pragmatizmin kurucularının yaptığı gibi verili olana uymayı gözetip öznenin mutluluğunu doğruluğun tek ölçütü yapmaktansa, yani “geçerli ölçülere uyararak doğruluktan fedakârlık yapmaktansa, kendi hayatında, hem teoride hem de pratikte, olabilecek en çok doğruyu dile getirmeye çalış[mayı]”³⁹ daha tercih edilebilir görür.

Bununla birlikte, pratiğe ilişkin kavrayışlarında ve teoriyle pratiği yerleşik düalizmden kurtarmak adına yürüttükleri tartışmalarda, Horkheimer ve Dewey’i birbirine yaklaştıran bazı yönler de söz konusudur. Horkheimer, teori ve pratik ayrımının belli sınıfsal ayrımlarla örtüşebileceğini iddia ettiğinde Dewey’in de temas ettiği bir hususu gündeme getirmiş olur. Çünkü saf düşünme veya teorik akla dayalı bir felsefe yaklaşımını, daima beraberinde bunu sahiplenen bir yönetici sınıfın ekmeğine yağ sürmüştür. Dolayısıyla teori ve pratik meselesi, tarihsel olarak belli sınıfsal gerçekliklere tekabül eden bir sömürü ilişkisini de yansıtır. İş ve çalışmadan ayrı, saf akıl tutkusu, bir yerde üretmeyen bir aylak sınıfın işaretlerini verir. Horkheimer’ın belirttiği üzere, “biyolojik ve toplumsal kökenlere sahip insan anlığı, bağımsız ve yalıtılmış bir mutlak varlık değildir. Ancak toplumsal iş bölümünün sonucunda,

³⁶ DEWEY, *Demokrasi ve Eğitim*, s. 46.

³⁷ HORKHEIMER, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, s. 187-188.

³⁸ HORKHEIMER, *Akıl Tutulması*, s. 89.

³⁹ *A.g.e.*, s. 133.

bu işbölümünü insanın doğal yapısının bir gereği olarak göstermek için, böyle olduğu ileri sürülmektedir. Üretimdeki yönetim işlevleri – komuta etme, planlama, örgütlenme – saf anlamlı olarak, üretimin bedensel işlevlerine, çalışmanın daha alt düzeyde, saf olmayan biçimlerine, kölelerin emeğine karşı çıkarılmıştır. Anlığın ilk kez öteki insan ‘yetileri’ ile, özellikle de içgüdüsel davranışlarla karşı karşıya getirildiği sözde Platonik psikolojinin, katı bir hiyerarşik devlette iktidarın paylaşılması modeline göre tasarlanmış olması hiç de rastlantı değildir.”⁴⁰ Aslında saf anlamlı olarak teorik düşünmeyle, iş, üretim ve çalışma anlamında pratiğe ve deneyime vurgunun belli sınıfsal ayrımlarla ilişkilendirilmesini Dewey Horkheimer’den çok daha önce yapmıştır. Ona göre, “tüm bu ayrımlar bilmek ile yapmak, teori ile pratik, etkinliğin hedefi ve ruhu olan zihin ile etkinliğin organı ve aracı olan beden arasındaki ayırımında en ileri derecesine ulaşır. Bu düalizmin kökeninde, toplumda yaşamı sürdürmek için kas gücüne dayalı işlerde çalışan sınıf ile ekonomik baskıdan uzak olup kendini ifade ve yönetim sanatlarına adanmış sınıf arasındaki uçurum yat[ar].”⁴¹ Böylesi bir ayırım içinde, tecrübi bilginin insanların uğraşlarındaki fonksiyonlarını gözardı etmek, aristokratik bir kültürün kalıntısı olarak modern kültürümüze aktarılmıştır. “Pratik” bilgi, saf bilgidен daha az değerli olarak görülmüştür. Bu anlayış, tüm faydalı işlerin köleler ve serfler tarafından yerine getirildiği ve endüstrinin zekâdan çok geleneklere göre yönetildiği bir toplum için gayet doğaldır. Bilim, bilginin en kusursuz düzeyi olarak, her türlü pratik uygulamadan bağımsız saf anlamda teori çalışmalarıyla özdeşleştirilir. Faydalı uğraşlarla ilgili bilgiler ise o uğraşlara katılan sınıfların öğrenmesi gerektiği düşünülerek aşağılanmıştır. Maalesef, bilim, kendini bu uğraşlara uyarladıktan ve demokrasiye geçildikten sonra da bu bilim anlayışı varlığını sürdürmüştür.⁴² Horkheimer, Dewey’in bu yönünü bir ölçüde takdirle karşılar, ancak pratiği yüceltme kaygısıyla aklın düşünmeye ve sorgulamaya yönelik spekülâtif tarafının ihmal edildiğine kanaat getirir. Horkheimer’den aktarmak gerekirse, “Dewey saf anlamlı kavramının bu kuşkulu kökeninin bütünüyle farkındadır, ama zihinsel faaliyeti yeniden pratik çalışma olarak yorumlamanın sonuçlarını kabullenerek fiziksel emeği yüceltmekte ve içgüdüleri yeniden gündeme getirmektedir. Aklın modern bilimden ayrı olan her türlü spekülâtif yeteneğini bir yana atmaktadır.”⁴³ Zira

⁴⁰ A.g.e., s. 91.

⁴¹ DEWEY, *Demokrasi ve Eğitim*, s. 360.

⁴² A.g.e., s. 255.

⁴³ HORKHEIMER, *Aklın Tutulması*, s. 91.

Dewey, Platon'dan bu yana felsefenin büyük oranda saf düşünmeyi yüceltip deneyimi, "fiziksel çaba" ve "zanaati" küçümsemesini eleştirirken, kendisi de bu defa söz konusu geleneğin "nesnel aklı" öne çıkararak niteliğini biraz küçümsemiş olur. Bu durumda, bazı amaçları kendi içinde değerlendirmek, onları pratiğin sığ ilkeleri nezdinde yargılamaktan ayrı tutarak "iyi" veya "kötü" kabul etmek olasılığı ortadan kalkmış olmaktadır. Horkheimer, "gerçek düşünmeye yöneltilen saldırı gerekse zanaatkârın övülmesi, araçların amaca boyun eğdirilişinin anlatımıdır"⁴⁴ derken, felsefenin bugün, onun aşırılığından kaçma kaygısı içinde fazlaca arka plana itilmiş bu nesnel aklına duyduğu ihtiyaca işaret etmiş olur. Çünkü felsefenin nesnel aklı, bilimsel uğraşlar da içinde olmak üzere bütün insan davranışlarının kendi varlık nedenini ve haklılığını kavramasını sağlayacak olan etmendi; pragmatizm ise her türlü kavrayışı yeniden eyleme döndürmeye çalışmaktadır. Kendisinin de katıksız pratik faaliyet haline gelmesi, pragmatizmin en yüksek amacıdır; bu faaliyet pragmatizme göre ya fiziksel olayların adı olan ya da düpedüz anlamsız olan teorik kavrayıştan ayrıdır. Ama doğruluk, anlam ya da kavramlar gibi zihinsel kategorileri pratik davranışlara indirgemeye ciddi olarak çalışan bir doktrin, sözcüğün zihinsel anlamıyla tasarlanmayı bekleyemez.⁴⁵ Aklın spekülatif tarafının tamamen devre dışı kalması, pragmatizm için bazı teorilerin varolan realiteye ters düştüğü, onun yönünde işlemediği, ama bu böyle olduğu için "yanlış" sayılmayacakları gerçeğini kabul etme imkânını ortadan kalkmaktadır. Çünkü teori basit bir alete indirgenildiğinde, gerçekliği aşmanın bütün teorik araçları metafizik safasatalar durumuna düşürülmektedir.⁴⁶ Bunun sonucunda, "yerleşik bir grubun çıkarlarına hizmet etmeyen ya da bir ekonomik amaçla ilgili olmayan her türlü düşünce yersiz, boş ve gereksiz görülmekte"⁴⁷, "düşünce kendini doğruluğuyla değil, belli bir kurumlaşmış gruba yararlı oluşuyla meşrulaştırmak zorunda kalmaktadır."⁴⁸ Böylelikle pragmatizm, Horkheimer nezdinde, mevcut gerçekliği korumaya yarayan ve bu yönüyle egemen sınıfın ekmeğine yağ süren bir başka kuram olarak tarih sahnesinde yerini alır.

Horkheimer, pragmatistlerin pratiğe önem veren düşünce dünyalarında, teorinin önemsizleştirildiği ve her şeyin "pratik çıkar"larla "sınındığı" bir

⁴⁴ A.g.e., s. 85.

⁴⁵ A.g.e., s. 87.

⁴⁶ A.g.e., s. 112.

⁴⁷ A.g.e., s. 155.

⁴⁸ A.g.e., s. 114.

tür öznelci burjuva uyumculuğu yaratıldığı iddiasında pek haksız sayılmaz. Ancak pragmatizm her teoriyi pratiğe uyarlama eleştirisine maruz kalıyorsa, Eleştirel Teori'nin de "kendi içinde, teoriyi pratiğe çevirebilecek itici bir moment içermemek"le⁴⁹ eleştirilebileceğini gözden kaçırmamak gerekir. Pragmatistlerin, pratikten ayrıştırıldığında, pratiğe "uyarlanabilir" oluşundan yalıtıldığında, teoriye "düşünülme" imkânı bahşetmemeye yatkın oldukları söylenebilirken, Eleştirel Teori mensuplarının, özellikle de son dönemlerinde, *praxis*'ten gittikçe uzaklaştıkları ve teoriyi belirleyici ve daha zaruri olan mümkün tek dayanak noktası (ve hatta tek *praxis*) olarak görmeye yaklaştıklarına tanık olunur. Eleştirel Teori de ilk zamanlarda, burjuva toplumunun ve onun ideolojisinin eleştirisi olarak geliştirilmiş, hatta belli ölçülerde kendi adına Marx'ın kurtuluşçu niyetlerini sürdürme iddiasındaydılar.⁵⁰ Fakat ilerleyen süreçte, *praxis*'le olan bağlarının devrimci niteliğinde, Marxist tarzla örtüşmeyen ve ondan uzaklaşan bir eğilim açığa çıkmış, "Marxist kökünden yavaş yavaş kopmaya başlamıştır."⁵¹ Eleştirel Teori mensuplarının, kuramı pratikte destekleyecek devrimci politik stratejiler geliştirme yönündeki mesafeli tutumları, son dönemlerinde doruğa çıkmış, "*praxis* teorik bir kategori olarak düşünülmüş, somut devrimci mücadelenin bir ögesi olarak ele alınma[ktan]"⁵² koparılmıştır. Zaten kısmî olan Marxist eğilim, önce Alman idealizminin merkezine doğru yönelen arayışlarla zayıflamış ardından devrimci hareketlere yönelik katı tutumla birlikte gittikçe silikleşmiştir. Horkheimer bu dönemlerde, "bütün kusurlarına karşın, sarsak bir demokrasi bile, bugün bir devrimin kaçınılmaz sonucu olacak bir diktatörlükten iyidir – bunu açıkça söylemek, doğruluk adına zorunlu görünüyor bana... Bireyin sınırlı, anlık özgürlüğünü gittikçe artan tehditlere karşı savunmak, korumak ve mümkün olduğu yerlerde de genişletmek, bugün bu özgürlüğe soyut eleştiriler yöneltmekten ya da umutsuz eylemlerle onu tehlikeye atmaktan çok daha acil bir görevdir"⁵³ diye yazacaktır. Dolayısıyla, "Eleştirel Kuram mensupları, insanları tektipleştiren, yabancılaştıran ve kısıtlayan kapitalist sistemin, aynı zamanda bilinçli insan kitlesi olarak proletaryayı ve onun örgütlü muhale-

⁴⁹ HOLZ, Hans Heinz; **Frankfurt Okulu Eleştirisi**, Çeviren: Olcay Geridönmez vd., Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 56.

⁵⁰ **A.g.e.**, s. 121.

⁵¹ KIZILÇELİK, Sezgin; **Frankfurt Okulu**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 466.

⁵² SLATER, Phil; **Frankfurt Okulu**, Kabalıcı Yayınevi, Çeviren: Ahmet Özden, İstanbul, 1998, s. 114.

⁵³ Aktaran; KOÇAK, "Önsöz: Horkheimer ve Frankfurt Okulu", s. 14.

fetini yok ettiğini, değişme yaratacak gücünü ve potansiyelini erittiğini”⁵⁴ gösterirken, Marxist kurtuluş reçetesini reddettikleri, eleştiri nesnesi olan burjuva toplumunu ortadan kaldıracak olası devrimci güçlerin varlığına dair bir ümitsizliğe sürüklendikleri ve sosyalist devrimin “otoriteryan” potansiyelini burjuva tutuculuğuna tercih etmede istekli olmadıkları görülür. Ancak “zorunlu bir alternatif diyerek liberalizme ya da tutuculuğa da yönelmiş değildir[ler]... Enstitü kitle toplumu içinde yarışan rakip gruplardan oluşan bu liberal toplum realitesine de güven duymuyordu.”⁵⁵ Yine de, sosyal refah politikaları gibi toplumsal ve tarihsel açıdan devrimlerin değil de liberalizmin kitlelere lütfettiği ikramları Ortodoks Marxist bir tavırla tamamen önemsizleştirmek veya onları burjuvazinin son çırpınışları, bir süre daha hayatta kalmak adına verilmiş tavizler olarak alçaltıp, mutlak kurtuluşun devrimin o şanlı zaferleriyle başarılabacağı tarzındaki o beylik “devrimci söylence”, son dönemlerde, Eleştirel Teori mensuplarının da artık tasvip etmede güçlük çektikleri yorumlar haline gelecektir. Böylelikle, burjuva topluma yönelik eleştiri kaygısını korumalarına rağmen, sınıfsal hareketi *praxis* dışında tutarak devrimsel dönüşümlerden uzaklaşmakla, düzeni meşrulaştırmaya hizmet ettiğine inandıkları Dewey’den daha “radikal” olduklarını savundukları gerekçeler de, bir ölçüde, belirsizleşmiş olmaktadır.

Sonuç olarak, teori ile pratik arasındaki birlikteliği vurgulamalarına rağmen, pratik konusu, hem pragmatizmde hem de Eleştirel Teori’de önemli bir tartışma teması olarak farklı biçimlerde ele alınmıştır. Pragmatizmde pratik, teorinin bir sınama zemini mertebesine düşürülürken, Eleştirel Teori’de teorinin pratiği “dönüştüren” yönü, teoriyi salt bir pratiğe uyarlanma meselesi olmaktan çıkararak ve teoriye kendi özgürleştirici imkânları dâhilinde bakmaya olanak sağlayan bir forma kavuşturur. Pragmatizmin, fikirleri sadece mevcuda uygunluğuna göre doğru kabul eden ve mevcudu onu aşan amaçlarla ilintili gelecek tasavvurlarına göre dizayn etmeye muktedir olamayan bir felsefe olarak anılması, Eleştirel Teori nezdinde, onun burjuva ideolojisini yansıtan, yerleştiren ve meşrulaştıran anlayışlardan biri olarak görülmesine yol açtığı gibi, uyumcu bir özneliği körükleyen bir pratikçilik eleştirisine tabi tutulmasıyla sonuçlanmıştır. Pragmatizmin pratik kavrayışının bu zaafı karşısında, Dewey’in, ussalcılık ile deneyimcilik arasında bir denge kurma-

⁵⁴ KIZILÇELİK, Sezgin; **Burjuva Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 221.

⁵⁵ JAY, Martin; **Diyalektik İmgelem**, Çeviren: Ünsal Oskay, Belge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 404.

ya yönelen, düşünme ile eylemi birbirine bağlayan pragmatist yaklaşımında, pragmatizmin salt çıkar ve fayda düşüncesine indirgenmiş bir pratik anlayış içerdiği yönündeki eleştiriyi bertaraf etmek adına önemli müdahaleler yapılmıştır. Bu bağlamda birey, sadece mevcut şartlara uyarlanabilen değil, aynı zamanda maruz kaldığı yaşam alanını da “dönüştüren” aktif bir varlık olarak ele alınmıştır. Buna rağmen, örgütlenmiş bir sosyal zekâ kuramının, amaç ve idealleri mevcuda daha iyi uyarlanmanın alternatif stratejileri olarak araçsallaştırması, Eleştirel Teori nezdinde, Dewey’in de uyumcu bir öznelliği körükleyen aynı pratikçilik eleştirisine tabi tutulmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bunun karşısında, Eleştirel Teori mensuplarının da, *praxis*’i tarihsel bir devrimci güç olarak sınıftan yalıtılarak ele alma ve teoriyi eleştiri ve özgürleşimin yegâne imkânı olarak öne çıkarma eğiliminin, pragmatizmin aşırı pratik odaklı olma eleştirisi karşısında, aşırı “teori” odaklı olma yönündeki bir başka eleştiriye konu edilmeye neden olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- ADORNO, Theodor W.; **Ahlak Felsefesinin Sorunları**, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.
- ADORNO, Theodor W. ve HORKHEIMER, Max; **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çeviren: Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.
- ADORNO, Theodor W. ve HORKHEIMER, Max; **Teori ve Pratik Üzerine**, Çeviren: Orhan Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- BOGUSZ, Tanja; “Experiencing Practical Knowledge: Emerging Convergences of Pragmatism and Sociological Practice Theory”, **European Journal of Pragmatism and American Philosophy**, Vol. 4/No. 1, 2012, s. 32-55.
- DEEN, Phillip; “Dialectical vs. Experimental Method: Marcuse’s Review of Dewey’s Logic: The Theory of Inquiry”, **Transactions of the Charles S. Peirce Society: A Quarterly Journal in American Philosophy**, Vol. 46/2, 2010, 242-257.
- DEWEY, John; “İyinin İnşası”, Çeviren: Alparslan Doğan, **Felsefi Metinler: Pragmatizm** (iç.), Editör: H. S. Thayer, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, 290-315.
- DEWEY, John; “Deneyim ve Usun Değişen Kavramları”, **Pragmatizm: Pratik Bir Felsefe** (iç.), Derleyen ve Çeviren: Sara Çelik, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, 153-169.
- DEWEY, John; **Demokrasi ve Eğitim**, Çeviren: Tufan Göbekçin, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2004.
- DEWEY, John; “Amerikan Eğitimi ve Kültürü”, **Günümüzde Eğitim** (iç.), Editör: Joseph Ratner, Çeviren: Bahri Ata, Talip Öztürk vd., Pegem Akademi, Ankara, 2010, 67-70.
- DEWEY, John; “Sıradanlık ve Şahsiyet”, **Günümüzde Eğitim** (iç.), Editör: Joseph Ratner, Çeviren: Bahri Ata, Talip Öztürk vd., Pegem Akademi, Ankara, 2010, 107-113.
- HOLZ, Hans Heinz; **Frankfurt Okulu Eleştirisi**, Çeviren: Olcay Geridönmez vd., Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014
- HORKHEIMER, Max; **Geleneksel ve Eleştirel Kuram**, Çeviren: Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

- HORKHEIMER, Max; **Akıl Tutulması**, Çeviren: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2010.
- JAMES, William; Öğretmenlere Öğütler, Çeviren: Serkan Göktaş, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2004.
- JAMES, William; "Philosophical Conceptions and Practical Results", **The Pragmatism Reader** (iç.), Editör: Robert B. Talisse ve Scott F. Aikin, Princeton University Press, Princeton, 2011, 66-78.
- JAMES, William; **Pragmatizm**, Çeviren: Tahir Karakaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- JAY, Martin; **Diyalektik İmgelem**, Çeviren: Ünsal Oskay, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
- JOAS, Hans; **Pragmatism and Social Theory**, The University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- KIZILÇELİK, Sezgin; **Frankfurt Okulu**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013.
- KIZILÇELİK, Sezgin; **Burjuva Sosyolojisi**, Anı Yayıncılık, Ankara, 2013.
- KOÇAK, Orhan; "Önsöz: Horkheimer ve Frankfurt Okulu", HORKHEIMER, Max; **Akıl Tutulması** (iç.), Çeviren: Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, 7-52.
- MARX, Karl ve ENGELS, Friedrich; **Felsefe Metinleri**, Çeviren: Kenan Somer vd., Sol Yayınları, Ankara, 2009.
- PEIRCE, Charles Sanders; "Pragmatizm Nedir", Çeviren: Bilal Genç, **Felsefi Metinler: Pragmatizm** (iç.), Editör: H. S. Thayer, Üniversite Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, 101-119.
- SLATER, Phil; **Frankfurt Okulu**, Kabalıcı Yayınevi, Çeviren: Ahmet Özden, İstanbul, 1998.